

KIRIM TÜRKÇESİNDE OL- YETERLİK FİİLİ

YARD. DOÇ. DR. ZÜHÂL YÜKSEL

Türkçe’de yeterlik kavramı, fiilde belirtilen iş, hareket veya oluşun mümkün veya muhtemel olup olmadığını gösterebilmek için kullanılan tasvirî fiillerle ifade edilir. Türkçe’de kullanılan bu yardımcı fiiller (u-, bil-, al-, ol-)’tır.

Esas fiil olarak kullanıldığında bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak anlamı veren (bil-) tasvirî fiiliyle iktidar, imkân veya ihtimal ifade eden cümleler kurulabilir.

Nadir olarak (-p), genellikle de ünlü zarf fiil ekinden sonra gelen (bil-) yardımcı fiili Kazan Tatarcası, Özbek ve Karakalpak lehçelerinde de kullanılmakla birlikte Türkiye, Türkmen, Azerî ve Kırım Türkçelerinde daha yaygındır.

(bil-) iktidarî fiilinin olumsuz şekli olan (bilme-) Osmanlı Türkçesi içinde körelmiş, Türkiye Türkçesi döneminde ise kullanılmamıştır. Azerî ve Türkmen Türkçesi’nde (bilme-) şeklinde olan iktidarî fiilin olumsuzu Kırım ve Türkiye Türkçesi’nde (u-) fiilinin ekleşmiş şekli olan (-ama/-eme-) ile yapılmaktadır.

Muktedir olmak anlamındaki (u-), Karahanlı ve Uygur metinlerinde esas fiil olarak kullanılır. Köktürk ve Uygur metinlerinde olumlu ve olumsuz ifadelerde esas fiile iktidar nüansı veren bir yardımcı fiil olarak kullanılan (u-) fiili, Karahanlı döneminde müstakil yardımcı fiil olarak kullanılmaktan çıkmış, olumsuz şekilleri fiille birleşerek ek gibi kullanılmaya başlamıştır. Olumlu şekillerde ise (u-), yerini (bil-) yardımcı fiiline bırakmıştır.

Yeterlik ifadesi veren (al-) yardımcı fiili (-a/-e;-y) zarf fiil ekinden sonra getirilir.

Kıpçak Türkçesi metinlerinde (bil-) yanında sadece olumsuz ifadeler için (al-) tasvirî fiili de kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesi metinlerinde zaman zaman ünlü zarf fiil ekiyle (al-) fiilinin ünlüleri arasında ünlü birleşmesi olduğu görülür.¹ Çağatay Türkçesi’nde de (-a/-e;-y) zarf fiil ekiyle birlikte kullanılan (al-) yardımcı fiili iktidar ve olabilirlik ifadesi verir.² Günümüzde ise güney-batı leh-

1. Ali Fehmi Karamanhoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara 1994, s.148.

çeleri haricindeki bütün lehçelerde kullanılan (al-) yeterlik fiilinin ünlüsü zaman zaman zarf fiil ekiyle de birleşir. Kırım Türkçesinde sadece bu birleşmiş şekil kullanılmaktadır.

Türkmençe haricindeki güney-batı lehçelerinde (ol-), Kazan Tatarcası ile Başkurtça'da (bul-), diğer Türk lehçeleri ve tarihî metinlerde (bol-) şeklinde bulunan yardımcı fiilin esas fiil olarak anlamı “meydana gelmek, vuku bulmak”tır.

Türkçe'de birleşik fiil teşekkülünde de kullanılan (ol-) yardımcı fiili yalın isimlerle birlikte geçişsiz fiil yapar. Ancak, bu fiil Uygur Türkçesi'nden beri imkân ve imkânsızlık bildiren tasvirî fiil olarak da karşımıza çıkar.

(ol-) yeterlik fiilinin mastar ekiyle birlikte Türkiye Türkçesi'ndeki kullanımını Prof. Dr. Zeynep Korkmaz tarafından incelenmiştir.³ Kazan Tatarcası'nda (-r) sıfat fiil ekiyle (ğa/-ge) datif ekinin birleşmesinden teşekkül eden (-rğa/-rge) mastar ekinden sonra kullanılan (bul-) tasvirî fiili yeterlik, mümkün olma ifadesi verir. Bu kullanım şeklinde bütün şahıslara izafe edilebilecek bir üçüncü teklik şahıs ifadesi bulunmaktadır.

“*Nersege yarıy soñ ul? -Açkışka tağarğa bula.*”⁴ (O neye yarıyor? -Anah-tara takılabilir.)

“*Mundi baturlar barında ciñirge bula.*”⁵ (Böyle yiğitler olduğu zaman yemek mümkün.)

“*Tün karanğılığı şaktıy sıyıklanğan... tire yaknı, ayak astın açık küirge bula idi.*”⁶ (Gecenin karanlığı iyice sıyrılmış... etrafı, ayak altını açıkça görmek mümkündü.)

“*İşlerge bulur ul kız bilen dip küñlinnen uylap kuydı Aydar.*”⁷ (Aydar o kız ile çalışılabilir diye gönlünden geçiriverdi.)

Başkurt Türkçesi'nde de (-rğa/-rge) mastar ekiyle birlikte (bul-) yardımcı fiili yeterlik ifadesi verir. Bu kalıpla oluşturulan cümleler Kazan Tatarcası'nda

2. Janos Eckman, (Terc. Günay Karaağaç) *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul 1988, s.109.

3. Zeynep Korkmaz, “Türkiye Türkçesi'nde (İktidar) ve (İmkân) Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1959, s.108.

4. *Tatarskaya Grammatika-Morfologiya*, 2. Cilt, Kazan 1993, s.236.

5. *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü*. 1.Cilt, Kazan 1977, s.127.

6. *Tatarskaya Grammatika-Morfologiya*. 2.Cilt, Kazan 1993, s.236.

7. A.g.e., s.236.

olduğu gibi meçhûldür. Eğer, şahıs ifadesi varsa o zaman bu şekil niyetlenme, karar verme veya istek ifadesi verir.

“*Bıl işti işlerge bula, tini Samaq uzaq uylamay.*”⁸ (Samak çok düşünmeden bu iş yapılabilir dedi.)

“*Bınday yaqtaştar minen utqa la, hıwğa la inirge bula.*”⁹ (Böyle taraftarlarla ateşe de suya da girilebilir.)

“*Bir yıl ütkes Minzifa tıwğan iline qasırğa bula.*”¹⁰ (Bir yıl geçtikten sonra Minzifa'nın vatanına kaçması mümkün.)

Kırgız Türkçesi'nde (-u/-ü) mastar ekiyle kullanılan datif ekinden sonra (bol-yardımcı fiili gelerek mümkün olma ifadesi verir.

“*Kirügö bolobo?*.”¹¹ (Girmek mümkün mü?)

Kırım Tatarcası'nda, eskiden beri hem Osmanlı Türkçesi'nin hemen hemen bütün özelliklerini gösteren yalı boyu ağzında hem de Kıpçak Türkçesi hususiyetlerini gösteren kuzey bölgesinde de bu şekil oldukça yoğun bir şekilde kullanılır. Radloff'tan bulduğumuz aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu kullanım şeklinde şahıs ifadesi bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesi'ne çok benzeyen bir konuşma diline sahip olan Üsküt'te (-a/-e) datif ekinden sonra (ol-) yardımcı fiili kullanılarak iktidar ifadesi verilir.

“*Eğer yolnu yaptırmaya olsañ qızı verecek*”¹² (Eğer yolu yaptırabilirsen kızını verecek.)

Gene bu bölgede (ma-/me) mastar ekinin ünlüsüyle (-a/-e) datif eki arasında ünlü birleşmesi ve neticesinde de uzun ünlü teşekkül ettiği görülür.

“*Padışa düşündü: bu fuqare yolnu yaptıрма olmaz, ben de qızımı vermeyim oña*”¹³ (Padışah, bu fakir yolu yaptıramaz, ben de ona kızımı vermeyeyim diye düşündü.)

Kırım'ın kuzey bölgesinde yer alan Büyük Hocalar köyünde de aynı özelliklerle karşılaşılıyor.

8. *Xezirgi Başqurt Ezebi Tilinin Morfoliyalı*, 2.Cilt, Ufa 1979, s.63.

9. *Grammatika Sovremennogo Başkirskoğo Literaturnogo Yazıka*, Moskova 1981, s.266.

10. A.g.e., s.267.

11. S. Davletov, S. Kudaybergenov, *Azırkı Kırgız Tili*, Bişkek 1980, s.163.

12. W.Radloff, *Proben*, 7.cilt, s.97.

13. A.g.e., s.97.

“O adamdı on biñ adam bolsa meni ketirme bolmaz meni ketirgen adam o deyil”¹⁴ (O adam gibi on bin adam olsa beni getiremez, beni getiren adam o değil.)

“Men arbağa minme bolmam dedi, atqa minme de bolmam.”¹⁵ (Ben arabaya da ata da binemem dedi.)

Radloff’un derlemesinden aldığımız örneklerde, Kırım’ın kuzey bölgesinde bulunmakla birlikte hem Büyük Hocalar köyünde hem Karasupazar’da zaman zaman ol-yeterlik fiilinin datif ekiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir.

(Büyük Hocalar) “Obanıñ altında asker bar emiş, kördü Nuredin toqtadı, asker onu kurşadı, anda Nuredin bir yaqqa qaşma olmadı.”¹⁶ (Obanın altında asker varmış, Nuredin gördü, durdu, asker onu sardı, Nuredin oradan bir tarafa kaçamadı.)

(Karasubazar) “Altın töşemeye olsañ qız verirmem saña, qırq kün meület, qırq birinçi künde başıñ cellat.”¹⁷ (Altın döşeyebilirsen sana kız veririm. Kırk gün müddet, kırk birinci günü başını cellat -vuracak-.)

Bugün Kırım Tatar konuşma dilinde de oldukça işlek olan bu kullanım, edebî dilde anlam kaymasına uğrayarak pasiflik ifadesi de vermektedir.

“Qartanay bizge:

-Balalarım, şimdi salqın suv içmege olmay dedi.”¹⁸

(Kartanay bize:

-Evlatlarım, şimdi soğuk su içmek olmaz dedi.)

(ol-) yardımcı fiilinin iktidar veya imkân gösterme fonksiyonu (-p) ile yapılmış zarf fiillerden sonra da görülür. Bu şeklin Kutadgu Bilig ve Kısasü’l-Enbiya’daki örnekleri Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’ın makalesinde yer almaktadır.¹⁹ Janos Eckman da Çağatay Türkçesi’nde kullanılan (-p bol-) ile ilgili örnekleri, eserinde vermektedir.²⁰ Kazan Tatarcası’nda (-p) zarf fiil ekiyle birlikte kullanı-

13. A.g.e., s.97.

14. A.g.e., s.131.

15. A.g.e., s.105.

16. A.g.e., s.118.

17. A.g.e., s.150.

18. Uriye Edemova, *Yürek Ateşi*, Taşkent 1985, s.26.

19. Zeynep Korkmaz, a.g.e., s.121.

20. Janos Eckman, a.g.e., s.115.

lan (bul-) yardımcı fiili mümkün olma ifadesi verir. Şahıs eki ve zaman eki (bul-) yardımcı fiilinden sonra kullanılır.

“Nu, niçik,yuqlap buldım mı? dip Kuramşinğa qul suzdi”²¹ (“Ee, nasıl uyuyabildim mi?” diye Kuramşin’e el uzattı.)

“Şuşı alsu ürfiya astında maturlıǵın birnindi süz bilen eytip birip bulmy turgan tılsımlı tınlık hem izgi tınlık hükim süre.”²² (Bu pembe tülbent altında güzelliğini hiç bir söz ile anlatamayan sihirli bir sessizlik ve ilâhî bir sükûnet hüküm sürüyor.)

“Bar avırlıkların da ciñip bula.”²³ (Bütün zorlukları da yenebilir.)

Başkurt Türkçesi’nde de mümkün olma ifadesi veren (-p bul-) kalıbı her kip ekini alabilir; ancak, şahıs ifadesi yoktur.

“Emme işanhañ barıbir tabıp bula xalıqtı, barıbir raslap bula.”²⁴ (Fakat inanırsan bir şekilde halkı bulmak, bir şekilde doğrulatmak mümkündür.)

“Manaranan qarağanda burunǵu huǵış barǵan urındarız kürip bula.”²⁵ (Minareden bakınca eski savaş alanlarını görmek mümkün.)

“Bise seseniñ awızına yawlıq qaplap bulmay.”²⁶ (Kadınların ağzını mendille kapatmak mümkün değil.)

Türkmen Türkçesi’nde ise (-p bol-) kalıbı mümkün oluşu, (-p bolma-) mümkün olmayışı gösterir.

“Arman, arzuvara yetip bolmayar.”²⁷ (Yazık, arzulara yetişmek mümkün değil.)

“Başı dövüp bolmaz yumurğa bilen.”²⁸ (Yumurtayla taşı kırmak mümkün değil.)

“Şol sebeplem ona erk edip bolyar.”²⁹ (Bu yüzden ona hükmetmek mümkün değil.)

21. *Tatarskaya Grammatika*, 2. Cilt, Kazan 1993, s.236.

22. A.g.e., s.236.

23. *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü*, 1.Cilt, Kazan 1977, s.12.

24. *Xezirgi Başqurt Tili*, Ufa 1986, s. 228.

25. *Xezirgi Başqurt Ezebi Tili*, s.144.

26. *Grammatika Sovremennogo Başkirskogo Literaturnogo Yazıka*, s.266.

27. Mehmet Kara, *Ata Atacanov’ un Şiirleri I* (Giriş-Metin-Aktarma), Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s.28/a.

“*Nedip bişlep bolar beyle ıssıda.*”³⁰ (Bu sıcakta çalışmak nasıl mümkün olur.)

(ol-) yardımcı fiilinin (-p) zarf fiil ekiyle birlikte kullanılarak yeterlik ifadesi vermesi Kırım Tatarcası'nın eski devirlerinde de çok işlektir. Yalı boyu ağzını kullanan İskele köyünde³¹ olduğu gibi, kuzey bölgesinde yer alan Gözlev'de de bu şeklin kullanımı oldukça yaygındır.

(İskele) “*Camisan ayttı ekimge: ay quyuğa barayıq, ben seni kürsetirim! Sen kötirip bolsañ ketirirsñ.*”³² (Camisan hekime dedi ki: Ay kuyuya gidelim, ben seni gösteririm. Sen kaldırıabilirsen getirirsin.)

(Gözlev) “*Bir qaz ciberim yulqup bolursuñmu?*”³³ (Bir kaz göndereyim yolabilir misin?)

Kırım Tatarcası'nın bugünkü konuşma dilinde çok kullanılan (-p ol-) fiilinin olumlu şekli edebî dilde de oldukça işlektir.

“*Üç keresinde onıñ esi coyılıp, yıqılıp qalğan ve başına esi kelgen soñ, aftaralnen ne cürip olğan, ne oturıp olğan, ne de yatıp olğan edi.*”³⁴ (Üç kere onun hafızası kaybolduğu için yıkılıp kalmış ve hafızası yerine geldikten sonra, haftalarca ne yürüyebilmiş, ne oturabilmiş, ne de yatabilmişti.)

“*E, qartiy dağda yürüp olsam, oturır edimmi men mında? dep cevaplandı.*”³⁵ (E, kartiy, dağda yürüye bilsem burada oturur muydum? diye cevap verdi.

“*Lakin şimdi yapıp olamı eken..Bir şey yapmadım desem olacaq.*”³⁶ ('Fakat şimdi yapabiliyor muyum acaba... Bir şey yapmadım diyebilirim.)

“*Ğarip o qadarğa kelgen, bilmem Aqyarğa yetip olurmu?*”³⁷ (Garip -ancak-oraya kadar gelmiş, bilmem Akyar'a ulaşabilir mi?)

28. A.g.t.. s.359.

29. A.g.t.. s.389.

30. A.g.t.. s.669.

31. W. Radloff'ta İstile şeklinde belirtilen bu köyün adı, İskele olmalı.

32. W. Radloff, a.g.e., s.38.

33. A.g.e.. s.235

34. Umer İpçi, “Asan” *Kırım Tatar Edebiyatı* 7, Akmescit 1993, s.49.

35. Emil Amit, “Uçurumlu Yol” *Qırımatar Edebiyatı* 7, *Aqmescit* 1993, s.153.

36. Uriye Edemova, *Ömürlük Yanımdasın*, Taşkent 1977, s.26.

37. Ablakim İlniy Altaylı, “Açlıq Xatireleri”, *Kırım Tatar Edebiyatı*, Akmescit 1995, s.152.

“O zaman üç kün yerinden turmay, sandıraqlap aran köşesinde yattı, ne aşap ne içip oldı.”³⁸ (O zaman üç yerinden kalmadan, ateşlendiği için sayıklayarak ahırın bir köşesinde yattı, ne yiyebildi, ne içebildi.)

Yeterlik anlamı veren (-p ol-) kalıbının olumsuz ifadeler için kullanılan şekli, W. Radloff’un metinlerinde (-p olma-)’tır. Bu kalıp günümüz Kırım Tatarcası’nın edebî dili olan Orta Yolak ağzıyla konuşan Özenbaş köyünde, Kırım’ın kuzey bölgesinde bulunan Gözlev ve Karasupazar’da, yalı boyu ağzını kullanan İskele köyünde ve Nogayların konuşma dilinde görülür.

(Özenbaş) “*Bardım eb’anayğa aytım -yürüp bolmam dedi ol qart eb’anay.*”³⁹ (Ben ebeanaya gittim söyledim. O yaşlı ebeana: ‘Ben yürüyemem’ dedi.)

“*Padişah tarafına asker berilmiş, qaplamamış bu aydamaqı tutup olma- mışlar, qurşun atıp Salamatnıñ oñ közün çığarğan*”⁴⁰ (Padişah tarafından asker gönderilmiş, etrafını saramamış, bu haydudu tutamamışlar, kurşunla Salamat’ın sağ gözünü çıkarmış.)

(Gözlev) “*Men altıyı on eki ettim, otuz ekige yetiştiramadım degenim, alt’ay yaz alt’ay qış on eki ay çalıştım otuz eki tişime aşamağa yetiştirip bolmadım.*”⁴¹ (Benim altıyı on iki ettim, otuz ikiye yetiştiremedim demem, altı ay yaz, altı ay kış on iki ay çalıştım otuz iki dişime yemek yetiştiremedim -demektir-.)

(Karasupazar) “suray almadı Çoradan

ekinçisi çıqtı di

yığılıp yerge tüştü di

o da surap bolmadı”⁴²

(Soramadı Çora’dan

İkincisi çıktı diyor

Yıkılıp yere düştü diyor

O da soramadı.)

38. Umer İpçi. “Asan” Qrmtatar Edebiyatı 7, s.153.

39. W. Radloff, *a.g.e.* s.31.

40. *A.g.e.* s.31.

41. *A.g.e.* s.182.

42. *A.g.e.* s.182.

(İskele) “Üç yaşından büyüğü derekni *quçaqladı* alıp bolmadılar, kiçigin alıp kettiler.”⁴³ (Üç yaşından büyük olan ağacı kucakladılar, alamadılar, küçüğünü alıp gittiler.)

“Bu adam *toqtala* aytıp bolmay.”⁴⁴ (Bu adam duraksıyor -fakat- söyleyemiyor.)

(Nogay) “Biz onu *öltürüp bolmazpıs* di.”⁴⁵ (Biz onu öldüremeyiz dedi.)

Kırım Tatar edebî dilinde (ol-) iktidarî fiilinin gittikçe zayıflaması, anlam kaymasına uğraması bilhassa olumsuz ifadelerde göze çarpar. Günümüzde Kırım Türkçesi edebî dilinde (-p olma-) şeklinde kullanım oldukça azdır.

“Eger bazı arkadaşlar yetiştirip olmasalar, eserlerin *qol* yazma şeklinde de teslim etebileler.”⁴⁶ (Eğer bazı arkadaşlar yetiştiremezlerse eserlerini elle yazarak da teslim edebilirler.)

“Bayağı *vaqtqace* *mustaqil* adam *aqıllı* bir şey yapıp olmağan edi.”⁴⁷ (Epey zamana kadar beri müstakil olarak adamakıllı bir şey yapamamıştı.)

Kırım Tatar edebî dilinde (-p olma-) kalıbının kullanım alanı hem çok daralmış hem de bu şekil önemli ölçüde anlam kaymasına uğramıştır. Bundan dolayı Kırım Tatar edebî dilinde (-p ol-) iktidarî şeklin olumsuz, bir olumsuz iktidar eki durumunda olan (-ama-) ile birlikte kullanılarak ifade edilir.

“Esmâ *buzlağan tarzda başqalarının salıqlaşqanma baqa*, iç bir közden iç bir türlü sevgili *baqış körüp olamaycağını bilgeni için köz yaşlarını yüreçigine aqıta* edi.”⁴⁸ (Esmâ buz gibi başkalarının selâmlaşmalarına bakıyor, hiç bir gözden hiç bir türlü sevgi ifadesi taşıyan bakış göremeyeceğini bildiği için göz yaşlarını yüreğine akıtıyordu.)

“O artık *çıdap* olamadı.”⁴⁹ (O artık sabredemedi.)

Bu şekilde iki yeterlik fiilinin üst üste kullanılması, Kırım'ın kuzeyinde yer alan Büyük Hocalar köyünde de görülmekle birlikte, çok azdır.

43. A.g.e., s.34.

44. A.g.e., s.45.

45. A.g.e., s.195.

46. Aydar Osman, *Ösüv Basamaqları*. Taşkent 1984, s.19.

47. Uriye Edemova, a.g.e.,s.31.

48. İsmail Asan-Oğlu Kerim, *Qırım tatar Edebiyatı*, Aqmescit 1995, s.135.

49. Yusuf Bolat, *Sadakat*, Taşkent 1979, s.11.

“Çora Batırnı körgende qorqtu bir şî dep bolamadı.”⁵⁰ (Çora Batır’ı görünce korktu, hiçbir şey diyemedi.)

(-e) zarf fiiliyle kullanılan (ol-) iktidarî fiili W. Radloff’un Karasupazar’da derlediği metinlerde sadece bir tane bulunmakta, Kırım Tatar edebî dilinde ve konuşma dilinde kullanılmamaktadır.

“Biεge oğlum qırq kün meület,dedi onuñ qapısından bizim qapumuza kelgen yolğa çek altın köpür olacaq, qırq birinci künü ete olmasam başım cellat olacaq.”⁵¹ (Oğlum bize kırk gün müddet, onun kapısından bizim kapımıza gelen yola kadar altın köprü olacak, kırk birinci güne kadar yapamazsak başımı cellat -kesecek- dedi.)

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda da ortaya konulduğu gibi, Eski Türkçe döneminde yeterlik ifadesi veren (ol-) tasvirî fiili, günümüzde yaşayan bazı lehçelerde de zaman zaman anlam kaymasına uğrasa bile yaşamaktadır. Kırım Türkçesinde ise, 1800’lü yılların konuşma dillerinde oldukça sık karşılaştığımız bu yeterlik fiilinin olumlu şekli günümüz edebî dilinde -p zarf fiili ile fiile bağlanarak hem yeterlik hem de ihtimal fonksiyonu vermekte ve çok sık kullanılmaktadır. Ancak olumsuz şekli olan -p olma- kalıbı artık yeterlik fonksiyonunu kaybetmeye başlamış ve -p olama- şeklinde ikinci bir olumsuz yeterlik eki alarak kullanılmaya başlamıştır.

50. W. Radloff, *a.g.e.*, s.131.

51. *A.g.e.*, s.150.